The Study of Irony in the Characters of the *Shahnameh*

Vahide Dolatyari
*https://orcid.org/0009-0003-0822-5968

Graduate of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

Abstract

Ferdowsi's *Shahnameh* is one of the most prominent epic texts in the world, which, alongside narrating myths and heroic tales, also reflects philosophical, ethical, and existential concepts. Irony, as one of the significant literary elements in this work, appears on three levels: dramatic, situational, and fate-related, playing a crucial role in creating suspense, surprise, and depth in the narrative. This study, adopting an analytical-descriptive approach, examines irony in the characters of the *Shahnameh* and demonstrates how this element, besides influencing the story's progression, highlights the internal contradictions of characters and their tragic destinies. Irony in the fates of characters such as Rostam, Sohrab, Esfandiar, Kaykhosrow, Jamshid, and Kavus reflects Ferdowsi's thoughts on destiny, free will, and the fall of power. For instance, in the tragic battle between Rostam and Sohrab, the reader is aware of the truth, while the characters fall victim to fate in their ignorance. Similarly, Esfandiar's destiny illustrates the tension between human will and the determinism of fate. Overall, through irony—especially in the fate of heroes—the *Shahnameh* emphasizes concepts such as the impermanence of power and the unintended consequences of actions, prompting the reader to reflect on human destiny and the limitations of human authority.

Keywords: Shahnameh, Ferdowsi, Irony, Character, Situational Irony, Dramatic Irony, Fate-related Irony.

Introduction

Ferdowsi's *Shahnameh* is not only a treasury of myths, epic tales, and the history of Iran, but also contains subtle literary nuances and complex elements such as irony. Irony, as one of the most effective

* _ vahide.dolatyari2023@gmail.com

In Press

rhetorical devices, plays a key role in the *Shahnameh* and appears in various forms, including situational irony, dramatic irony, and verbal irony, in Ferdowsi's characterization.

In the narratives of the *Shahnameh*, many characters encounter situations in their destinies where their actions lead to outcomes contrary to their expectations. These paradoxes of fate present a form of tragic irony. A prominent example can be observed in the story of Rostam and Sohrab, where the father's and son's ignorance of each other's identities leads to a tragic ending. Moreover, Ferdowsi often employs verbal irony, using the speech of characters and the narrator to create deeper, nuanced, and ironic layers of meaning.

The aim of this study is to examine the role and function of irony in the *Shahnameh*, focusing on the key characters of the epic. Accordingly, it analyzes how Ferdowsi employs this literary device to highlight concepts such as fate, justice, power, and human weakness, providing the reader with an opportunity for deeper reflection on the core of the *Shahnameh*'s stories. This research seeks to explore the different types of irony in the *Shahnameh* and investigate its impact on characterization and the implicit messages within the text.

Literature Review

Numerous studies have investigated irony in classical Persian texts, each examining this rhetorical device from a specific perspective.

Estahbanati and Sharifpour (2021) analyzed the function of irony in the story "The King and the Handmaiden" in the first book of Rumi's *Masnavi* in their article "A Study of Dramatic/Fate Irony in the Story 'The King and the Handmaiden'." They demonstrated how the conflict between the characters' will and their inevitable fate shapes the semantic structure of the narrative. Their study shows that dramatic irony in this story places the audience in a position where the characters are unaware of the truth, while the reader is fully informed of their inevitable outcomes.

In Press

Taghavi-Asl, Vaseq-Abbasi, and Mashhadi (2022), in their comparative study "A Comparative Study of Types of Irony in Saadi's *Gulistan* and Ubayd Zakani's *Akhlaq al-Ashraf*," examined various forms of irony in these two works. Their findings indicate that irony in Saadi's *Gulistan* is primarily verbal and situational, conveying ethical and social teachings with artistic and ironic expression. In contrast, Ubayd Zakani uses irony in a sharp and critical way, turning it into a tool for satire and social critique.

Shokri and Pahlevan (2021), in their article "The Function of Irony in Two Stories from Rumi's *Masnavi*," analyzed the role of irony in two narratives and showed how Rumi employs this literary device to challenge concepts such as fate and free will, illusion, and reality. Their research indicates that irony in the *Masnavi* functions not only at the linguistic and narrative levels but also at the level of thought and wisdom.

Garashi (2012), in her master's thesis titled "Irony and Its Position in Ferdowsi's *Shahnameh*," examined the rhetorical and semantic aspects of irony and analyzed its types within different narrative contexts of the *Shahnameh*. She highlighted the role of this narrative device in advancing the story and presenting the conflicting actions of characters. By categorizing irony—especially verbal and situational irony—Garashi demonstrated how Ferdowsi, through these techniques, creates deeper semantic layers in stories such as those of Siavash, Rostam and Esfandiar, and Bijan and Manijeh. Although this study focuses mainly on the rhetorical aspects of irony, it provides a foundation for further analytical research that considers irony not only as a linguistic tool but also as an intranarrative structure and meaning-making device in Ferdowsi's characterization system.

Based on previous studies, it can be concluded that irony has a prominent presence in mystical, ethical, and narrative Persian texts. However, its role in epic texts, especially the *Shahnameh*, has received less attention. The present study aims to address this gap by examining irony in the characters of the *Shahnameh* and uncovering the previously

In Press

unexplored dimensions of this literary device in Ferdowsi's epic structure and characterization.

Method

In this study, the concept of irony will first be examined from the perspectives of rhetoric and literary criticism to clarify its theoretical framework. Then, various forms of irony—including situational, verbal, and dramatic irony—will be reviewed to analyze how this literary device is employed in epic texts. Subsequently, the prominent characters in the *Shahnameh* whose destinies and speech exhibit clear manifestations of irony will be selected and analyzed. This examination will be conducted using qualitative content analysis to clarify the role of irony in narrative structure, characterization, and the deepening of philosophical and epic concepts in the *Shahnameh*.

Conclusion

Irony is a crucial narrative element in Ferdowsi's *Shahnameh*, enriching the epic both dramatically and philosophically by creating profound contrasts between the expectations of characters and the realities of their fate. In narrative analysis, irony is generally divided into two main types: verbal irony and behavioral irony. Verbal irony refers to a contradiction between the spoken words and their implied or actual meanings, whereas behavioral irony encompasses contradictions between actions, events, or narrative situations and the expectations of characters or the audience. These two main categories include subtypes such as situational, fate-related, and dramatic irony, each of which appears differently in the *Shahnameh* and serves distinct functions.

Behavioral irony, which includes fate-related and situational irony, occurs when the outcomes of events contradict the expectations of characters or even the audience. For example, fate-related irony is clearly seen in the destinies of Jamshid and Kay Kavus; due to their pride and arrogance, they suffer tragic fates contrary to their desires. Situational irony can also be observed in events such as the defeat of Farud or the birth of Rostam from the union of Zal and Rudabeh—

In Press

occurrences that defy the expectations of the characters or society within the story, producing profound meaning.

Verbal irony, on the other hand, lies in the discrepancy between the speech of characters and hidden or tangible realities. In dramatic irony within the *Shahnameh*, the audience is aware of the tragic fate of heroes while the characters themselves remain ignorant. A clear example is the tragedy of Rostam and Sohrab, where the contrast between the audience's knowledge and the characters' ignorance heightens the narrative's dramatic and philosophical impact.

This precise and systematic classification of irony allows for a more coherent and specialized analysis of narrative examples in the *Shahnameh*, preventing confusion in identifying the type of irony. Therefore, irony in the *Shahnameh* functions not merely as a storytelling device but as a fundamental factor in meaning-making, deepening tragedies, and expressing philosophical and ethical concepts related to power, destiny, and human will. By employing this technique, Ferdowsi invites the audience to reflect on the impermanence of life and the complexities of existence, showing that every success and hope is always accompanied by the possibility of failure and disappointment

In Press

بررسی آیرونی در شخصیت‌های شاهنامه

وحیده دولتیاری*

https://orcid.org/0009-0003-0822-5968

دانش آموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین المللی امام خمینی(ره) قزوین، ایران.

In Press

چکیده

شاهنامهٔ فردوسی یکی از برجسته‌ترین متون حماسی جهان است که در کنار روایت اسطوره‌ها و حماسه‌ها، بازتابی از مفاهیم فلسفی، اخلاقی و سرنوشت‌شناختی را نیز ارائه می‌دهد. آیرونی به‌عنوان یکی از عناصر ادبی مهم در این اثر، در سه سطح نمایشی، موقعیتی و تقدیری نمود می‌یابد و نقشی اساسی در تعلیق، غافل‌گیری و عمق‌بخشی به روایت دارد. این پژوهش با رویکردی تحلیلی ـ توصیفی، به بررسی آیرونی در شخصیت‌های شاهنامه می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه این عنصر، علاوه بر تأثیرگذاری در روند داستان، تناقض‌های درونی شخصیت‌ها و سرنوشت‌های تراژیک آنان را برجسته می‌کند. آیرونی در سرنوشت شخصیت‌هایی مانند رستم، سهراب، اسفندیار، کیخسرو، جمشید و کاووس، بازتابی از اندیشه‌های فردوسی دربارهٔ جبر، اختیار و سقوط قدرت است. برای نمونه، در تراژدی نبرد رستم و سهراب، خواننده از حقیقت آگاه است، اما شخصیت‌ها در ناآگاهی گرفتار تقدیر می‌شوند. همچنین، سرنوشت اسفندیار نشانگر تناقض میان ارادهٔ انسانی و جبر سرنوشت است. در مجموع، شاهنامه از طریق آیرونی، به‌ویژه در سرنوشت قهرمانان، مفاهیمی چون ناپایداری قدرت و پیامدهای ناخواستهٔ اعمال را برجسته می‌سازد و خواننده را به تأمل دربارهٔ سرنوشت انسان و محدودیت‌های قدرت بشری وامی‌دارد.

واژگان کلیدی: شاهنامه، فردوسی، آیرونی، شخصیت، آیرونی موقعیت، آیرونی نمایشی، آیرونی تقدیر.

* _ vahide.dolatyari2023@gmail.com

۱. مقدمه

شاهنامه، اثر جاودان فردوسی، نه تنها گنجینه‌ای از اسطوره‌ها، حماسه‌ها و تاریخ ایران‌زمین است، بلکه در لایه‌های زیرین آن، ظرایف ادبی و عناصر پیچیده‌ای همچون آیرونی نیز به چشم می‌خورد. آیرونی، به عنوان یکی از مؤثرترین شگردهای بیانی، در شاهنامه نقشی کلیدی ایفا می‌کند و در شکل‌های گوناگون، از جمله آیرونی موقعیت، آیرونی نمایشی و آیرونی کلامی، در شخصیت‌پردازی‌های فردوسی نمایان می‌شود.

در روایت‌های شاهنامه، بسیاری از شخصیت‌ها در مسیر سرنوشت خویش با موقعیت‌هایی روبه‌رو می‌شوند که کنش‌های آنان به نتایجی متضاد با انتظاراتشان منجر می‌شود. این پارادوکس‌های سرنوشت، جلوه‌ای از آیرونی تراژیک را به نمایش می‌گذارند. نمونه بارز آن را می‌توان در سرگذشت رستم و سهراب مشاهده کرد، جایی که ناآگاهی پدر و پسر از هویت یکدیگر، به پایانی تراژیک ختم می‌شود. علاوه بر این، فردوسی در بسیاری از موارد با بهره‌گیری از آیرونی کلامی، از زبان شخصیت‌ها و راوی برای ایجاد لایه‌های معنایی ژرف‌تر و کنایه‌آمیز استفاده می‌کند.

هدف این پژوهش، بررسی نقش و کارکرد آیرونی در شاهنامه با تمرکز بر شخصیت‌های کلیدی این اثر است. در این راستا، تحلیل خواهیم کرد که چگونه فردوسی با به‌کارگیری این شگرد ادبی، مفاهیمی همچون تقدیر، عدالت، قدرت و ضعف انسانی را برجسته می‌سازد و به خواننده امکان تفکر و تأملی عمیق‌تر در بطن داستان‌های شاهنامه را می‌دهد. این پژوهش می‌کوشد گونه‌های مختلف آیرونی را در شاهنامه واکاوی کرده و تأثیر آن بر شخصیت‌پردازی و پیام‌های نهفته در متن را بررسی نماید.

۲. بیان مسأله

در میان متون حماسی کلاسیک، *شاهنامه* فردوسی به‌عنوان مهم‌ترین منظومه روایی فارسی، نه‌تنها حاوی روایت‌هایی از نبرد، دلاوری و فرجام پهلوانان است، بلکه بستری پیچیده از تنش‌های اخلاقی، سیاسی و وجودی را در قالب شخصیت‌هایی چندبعدی و پرتنش بازنمایی می‌کند. در این میان، مفهوم «آیرونی» به‌عنوان یکی از وجوه معنایی و ساختاری برجسته در روایت شاهنامه، امکان خوانش‌های تازه‌ای از این شخصیت‌ها و سرنوشت آن‌ها را فراهم می‌آورد. آیرونی، که در معنای کلاسیک خود به تضاد میان آنچه گفته یا پنداشته می‌شود و آنچه در واقع رخ می‌دهد اطلاق می‌گردد، در شاهنامه گاه در قالب «آیرونی موقعیتی» نمود

In Press

می‌یابد؛ جایی که سرنوشت برخلاف خواست یا تدبیر شخصیت رقم می‌خورد، و گاه در قالب «آیرونی نمایشی» که در آن مخاطب از حقیقتی آگاه است که شخصیت از آن بی‌خبر می‌ماند. این لایه‌های پنهان از معنا، نه‌تنها به پیچیدگی روان‌شناختی و دراماتیک شخصیت‌هایی چون سودابه، زال، سیاوش، بیژن و کاووس می‌افزاید، بلکه نوعی نگاه انتقادی به ساختار قدرت، اخلاق سلطنتی، و حدود قضاوت انسانی را نیز ممکن می‌سازد. مسئله اصلی این پژوهش آن است که آیرونی در شاهنامه چه جایگاهی در بازنمایی شخصیت‌ها دارد و چگونه با بهره‌گیری از تضادهای معنایی و روایی، به خلق موقعیت‌های تراژیک و چندلایه می‌انجامد؟ همچنین این پرسش مطرح می‌شود که آیا کاربرد آگاهانه یا ناخودآگاه آیرونی در شاهنامه، به‌ویژه در سطح شخصیت‌پردازی، حامل دلالت‌هایی اجتماعی، فلسفی یا معرفتی است؟ پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند راهی برای درک عمیق‌تر از ساختار روایت در شاهنامه و جایگاه انسان در کشاکش سرنوشت و اراده فراهم سازد.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی به بررسی آیرونی در متون کلاسیک فارسی پرداخته‌اند که هر یک از زاویه‌ای خاص، ابعاد این شگرد ادبی را مورد واکاوی قرار داده‌اند.

اصطهباناتی و شریف‌پور (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی آیرونی نمایشی/ تقدیر در داستان پادشاه و کنیزک در دفتر اوّل مثنوی مولانا» به تحلیل کارکرد آیرونی در این داستان پرداخته و نشان داده‌اند که چگونه تضاد میان اراده شخصیت‌ها و سرنوشت محتوم، ساختار معنایی اثر را شکل می‌دهد. این پژوهش نشان می‌دهد که آیرونی نمایشی در این روایت، مخاطب را در برابر موقعیت‌هایی قرار می‌دهد که شخصیت‌ها از حقیقت ناآگاهند، اما خواننده به سرانجام محتوم آنان واقف است.

تقوی اصل، واثق عباسی و مشهدی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی و مقایسهٔ گونه‌های آیرونی در گلستان سعدی و اخلاق‌الأشراف عبید زاکانی» با رویکردی تطبیقی، گونه‌های مختلف آیرونی را در این دو اثر بررسی کرده‌اند. نتایج پژوهش آنان نشان می‌دهد که آیرونی در گلستان سعدی عمدتاً از نوع آیرونی کلامی و موقعیتی است که با بیانی هنرمندانه و کنایه‌آمیز، تعالیم اخلاقی و اجتماعی را منتقل می‌کند. در مقابل، عبید زاکانی از آیرونی به

In Press

شکلی تند و انتقادی استفاده کرده و آن را به ابزاری برای بیان هجو و نقد اجتماعی بدل ساخته است.

شکری و پهلوان (۱۴۰۰) در مقاله «کارکرد آیرونی در دو داستان مثنوی مولوی» به تحلیل نقش آیرونی در دو روایت از مثنوی پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که مولوی چگونه با استفاده از این شگرد ادبی، مفاهیمی چون جبر و اختیار، وهم و حقیقت را به چالش می‌کشد. این پژوهش نشان می‌دهد که آیرونی در مثنوی، نه‌تنها در سطوح زبانی و روایی، بلکه در سطح اندیشه و حکمت نیز کارکردی برجسته دارد.

گراشی (۱۳۹۱) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «آیرونی و جایگاه آن در شاهنامه فردوسی» با تمرکز بر ابعاد بلاغی و معنایی آیرونی، به بررسی انواع آن در بافت‌های مختلف داستانی شاهنامه می‌پردازد و نقش این شگرد روایی را در پیشبرد روایت و نمایش کنش‌های متضاد شخصیت‌ها تحلیل می‌کند. گراشی با دسته‌بندی انواع آیرونی، به‌ویژه آیرونی کلامی و موقعیتی، نشان می‌دهد که چگونه فردوسی با بهره‌گیری از این تکنیک‌ها به خلق لایه‌های عمیق‌تر معنایی در داستان‌هایی چون سیاوش، رستم و اسفندیار، و بیژن و منیژه دست یافته است. هرچند این پژوهش بیشتر به جنبه‌های بلاغی آیرونی توجه دارد، اما زمینه‌ساز مطالعات تحلیلی‌تری است که آیرونی را نه‌تنها به‌مثابه ابزار زبانی، بلکه به‌عنوان ساختاری درون‌روایی و معناساز در نظام شخصیت‌پردازی فردوسی بررسی می‌کنند.

با توجه به مطالعات پیشین، می‌توان دریافت که آیرونی در متون عرفانی، اخلاقی و روایی فارسی حضوری پررنگ دارد؛ بااین‌حال، بررسی نقش آن در متون حماسی، به‌ویژه شاهنامه، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با بررسی آیرونی در شخصیت‌های شاهنامه، به این خلأ پژوهشی پاسخ دهد و ابعاد ناشناخته این شگرد ادبی را در ساختار حماسی و شخصیت‌پردازی فردوسی آشکار سازد.

۴. روش

در این پژوهش، ابتدا مفهوم آیرونی از دیدگاه بلاغت و نقد ادبی بررسی خواهد شد تا چارچوب نظری آن روشن گردد. سپس با مرور گونه‌های مختلف آیرونی، از جمله آیرونی موقعیت، آیرونی کلامی و آیرونی نمایشی، به شیوه‌های به‌کارگیری این شگرد ادبی در متون حماسی پرداخته می‌شود. در ادامه، شخصیت‌های برجسته شاهنامه که در سرنوشت و گفتار آن‌ها نمودهای روشنی از آیرونی مشاهده می‌شود، انتخاب و تحلیل خواهند شد. این بررسی

با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی انجام خواهد گرفت تا نقش آیرونی در ساختار روایت، شخصیت‌پردازی و تعمیق مفاهیم فلسفی و حماسی شاهنامه روشن شود.

۵. مفاهیم نظری پژوهش

۵-۱. تعریف آیرونی

آیرونی از جمله اصطلاحاتی است که در حوزه بلاغت و نقد ادبی جایگاهی ویژه دارد و به عنوان یکی از پیچیده‌ترین مباحث معناشناسی شناخته می‌شود. این مفهوم، نوعی ابهام ساختاری در گفتار ایجاد می‌کند که تضادهای درونی معنا را گسترش داده و لایه‌های گوناگونی از تفسیر را برای مخاطب فراهم می‌آورد. «این شگرد ادبی، اصطلاحی است که پژوهشگران معاصر تلاش کرده‌اند آن را با واژگانی همچون طنز، کنایه، طعنه، تهکم، تجاهل‌العارف، استهزا، وارونه‌گویی و پنهان‌سازی معادل‌سازی کنند؛ بااین‌حال، هر یک از این واژه‌ها تنها بخشی از گستره معنایی آیرونی را بازتاب می‌دهند» (بهره‌مند، ۱۳۸۸: ۱۰).

به این علت ما از آیرونی لذت می‌بریم، که آیرونی ذهن را به بعد خاصی محدود نمی‌سازد و این امکان را به ذهن می‌دهد تا مطالب را از ابعاد و جنبه‌های مختلف ببیند (احسانی اصطهباناتی، ۱۴۰۰؛ به نقل از ریچاردز، ۱۳۷۵: ۲۲).

این آرایه ادبی، شیوه‌ای چندلایه و تأمل‌برانگیز است که ذهن مخاطب را به چالش می‌کشد. میزان تأثیرگذاری آن بسته به سبک سخنور و زمینه‌های کاربردی آن در بستر کلام و شرایط زمانی متغیر است. در ترجمه این اصطلاح، بیشتر بر معانی‌ای چون طنز، استهزا و تمسخر تأکید شده که معادل‌هایی نظیر طعنه و تعریض را نیز شامل می‌شود. انوشه در این باره می‌نویسد: «آیرونی دارای کاربردهای متنوعی است، اما وجه اشتراک تمامی این موارد، پنهان‌کاری، دوگانگی معنا و تفاوت میان ظاهر و حقیقت موضوع است» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۶).

با توجه به گستره معنایی آیرونی در مباحث ادبی غرب، شاید بهترین معادلی که بتوان در زبان فارسی برای آن پیشنهاد کرد اصطلاح «نعل وارونه» باشد که دکتر سیروس شمیسا در کتاب کلیات سبک شناسی به کار برده است. آیرونی در اصطلاح ادبیات به لحاظ گستردگی معنا، چون منشوری چند وجهی است که امکان دارد هرکس به تناسب برداشت خود، آن را از یک یا دو جنبه تعریف کند (ابیضی اسفهلان، ۱۴۰۳؛ به نقل از داد، ۱۳۸۲: ۸)

شاهنامه، شاهکار بی‌بدیل حکیم ابوالقاسم فردوسی، یکی از مهم‌ترین و ارزشمندترین متون ادبی و حماسی زبان فارسی است که نقشی بنیادین در حفظ و احیای فرهنگ، هویت و تاریخ

In Press

ایران ایفا کرده است. این اثر سترگ که در حدود سی سال به دست فردوسی سروده شد، روایتگر تاریخ اساطیری، پهلوانی و تاریخی ایران از آغاز آفرینش تا پایان حکومت ساسانیان است. فردوسی، با چیره‌دستی در زبان و شاعری، روایتی بی‌نظیر از نبرد میان خیر و شر، تقدیر و اراده انسانی، عشق و فداکاری، و همچنین مفاهیم فلسفی و اجتماعی ارائه می‌دهد. ساختار داستانی شاهنامه سرشار از پیچیدگی‌های روان‌شناختی و ظرایف ادبی است که از جمله آن‌ها می‌توان به استفاده گسترده از آیرونی در سرنوشت شخصیت‌ها و روند روایت اشاره کرد. شاهنامه نه‌تنها اثری حماسی، بلکه متنی تأمل‌برانگیز و چندلایه است که لایه‌های مختلف آن همچنان نیازمند بررسی‌های دقیق ادبی و نقد تحلیلی است.

در ادامه، برای درک عمیق‌تر این مفهوم در متون کلاسیک، آیرونی در شخصیت‌های شاهنامه نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت تا روشن شود که چگونه فردوسی از این شگرد برای تقویت ساختار حماسی و فلسفی اثر خویش بهره گرفته است.

۵-۲. انواع آیرونی

در مطالعات روایی و ادبی، آیرونی یکی از مهم‌ترین ابزارهای بیان معنا و ایجاد تنش معنایی است که به دو نوع اصلی تقسیم می‌شود: آیرونی کلامی و آیرونی رفتاری. آیرونی کلامی به تضاد میان معنای ظاهری و مقصود واقعی سخن اشاره دارد که معمولاً در زبان و گفتار شخصیت‌ها یا راویان نمود می‌یابد، در حالی که آیرونی رفتاری به تضاد میان نیت و کنش شخصیت‌ها و نتایج غیرمنتظره یا برخلاف انتظار این کنش‌ها در بستر موقعیت‌های روایی مربوط می‌شود. در ادامه این مقاله، هر یک از این دو نوع آیرونی به طور مفصل بررسی شده و نمونه‌هایی از کاربرد آنها در متن شاهنامه تحلیل خواهد شد:

الف: آیرونی کلامی

نوعی از ناسازگاری و تنش معنایی در زبان است که در آن گوینده سخنی را بر زبان می‌آورد که معنای مقصودش دقیقاً یا به‌صورت ظریف در تضاد با معنای ظاهری سخن است. در این نوع آیرونی، تضاد میان گفتار و مقصود نه‌تنها به طنز و طعنه منتهی می‌شود، بلکه نوعی ژرف‌اندیشی و نقد ضمنی در بطن زبان نهفته است. آیرونی کلامی معمولاً هنگامی رخ می‌دهد که گوینده حقیقت را می‌داند، اما آن را به‌گونه‌ای وارونه یا کنایی بیان می‌کند؛ به‌طوری‌که مخاطبِ آگاه به معنای پنهان‌شده در ورای لفظ، متوجه طنز یا حقیقت تلخ موجود در آن می‌شود. یکی از ویژگی‌های بارز این آیرونی، نیاز آن به مخاطبی است که بتواند از

نشانه‌های زبانی، بافت موقعیت و تجربه ادبی خود برای کشف معنای واقعی سخن بهره گیرد. در بسیاری از متون ادبی، آیرونی کلامی ابزاری است برای بیانِ غیرمستقیمِ اعتراض، انتقاد، یا برملا ساختن نوعی تعارض درونی یا اجتماعی، بدون آن‌که نویسنده یا شخصیت مستقیماً در مقام گوینده‌ی حقیقت ظاهر شود. گاهی نیز این آیرونی به شکل طعنه به کار می‌رود، به‌ویژه در گفتگوهای شخصیت‌هایی که در جایگاه فرادانش قرار دارند و با زبانشان، تعارض‌های قدرت، جهل یا ریاکاری را برملا می‌کنند (کی یرکگور، ۱۴۰۳: ۸۸).

ب: آیرونی رفتاری یا موقعیتی

گونه‌ای عمیق‌تر از تضاد در سطح کنش و نتیجه است که برخلاف آیرونی کلامی، در لایه‌های درونی روایت، پیرنگ و سرنوشت شخصیت‌ها رخ می‌دهد. در این نوع آیرونی، شخصیت یا شخصیت‌هایی با نیت مشخص، عملی را انجام می‌دهند یا تصمیمی می‌گیرند، اما سرانجام نتیجه‌ی این کنش‌ها کاملاً برخلاف انتظار یا هدف اولیه آن‌ها رقم می‌خورد. آیرونی رفتاری می‌تواند دو وجه عمده داشته باشد: یکی وجه موقعیتی، که در آن تضاد میان قصد و پیامد نشانگر ضعف شناخت شخصیت از شرایط یا خود است، و دیگری وجه تقدیری، که در آن شخصیت اسیر سرنوشتی است که از پیش رقم خورده و تلاشش برای تغییر آن تنها او را به همان سرنوشت محتوم نزدیک‌تر می‌کند. این نوع آیرونی در متون حماسی و تراژیک کاربردی فراوان دارد، چراکه می‌تواند سرنوشت تراژیک قهرمان را با بیشترین بار عاطفی و معناوی به نمایش گذارد. در آیرونی رفتاری، اغلب خواننده یا مخاطب از پیش نسبت به پیامد آگاه است و همین آگاهی، شکاف میان دانسته‌های او و نادانی یا باور غلط شخصیت را دردناک‌تر و معنادارتر می‌سازد. در داستان‌هایی که تقدیر نقش بنیادین دارد، آیرونی رفتاری گاه با نوعی حس بی‌پناهی انسان در برابر نیروهای مافوق، مانند سرنوشت، خداوند، یا اراده‌ی کیهانی همراه می‌شود؛ از این رو، این آیرونی می‌تواند ابزاری قدرتمند برای بیان شکست انسان، جهل او به خویش، یا افشای قانون‌های پنهان‌کار هستی باشد (موکه، ۱۳۹۸: ۵۳).

انواع آیرونی رفتاری:

۱- آیرونی موقعیت

در آیرونی موقعیّت، رخدادهایی خلاف انتظار اتفاق می‌افتد؛ این رخدادها به‌صورت غیرمنتظره و طبق موقعیت خاص به وجود می‌آید. «در این نوع آیرونی ما با حوادثی مواجه

هستیم که برخلاف انتظارمان یا برخلاف آنچه باید اتفاق بیفتد، پیش می‌آید. درواقع آیرونی موقعیت چرخش ناگهانی موقعیت‌ها است» (ماک، ۱۳۷۶: ۳۱).

۲- آیرونی تقدیر

«این گونهٔ آیرونی نوعی وارونه‌سازی است که در آن، سرنوشت محتوم، همهٔ برنامه‌های شخصیت مورد نظر را به‌هم می‌ریزد و جریان امور را در جهتی خارج از تصوّر او قرار می‌دهد» (صفایی، ۱۳۹۲: ۸). درواقع انسان خود را در مسیر تقدیر می‌بیند و اسیر آن می‌شود. انسان‌ها با سرنوشت و یا نیروهای حاکم بر سرنوشتشان به مبارزه برمی‌خیزند؛ اما پیروزی نهایی ازآنِ تقدیر است. آنها حتی زمانی که تصوّر می‌کنند، در جهت تغییر سرنوشت گام برمی‌دارند؛ درواقع خواست تقدیر را اجرا می‌کنند. به عبارت دیگر «نیرو و ارادهٔ بشر در تضّاد با قدرت‌های ماورای طبیعت قرار می‌گیرد که درنهایت به شکست انسان در مقابل قهر این نیروها می‌انجامد» (مشرف، ۱۳۸۷: ۱۷)

۳- آیرونی نمایشی

این آیرونی نوعی دوگانه‌گویی است که در آن اتفاقات برخلاف انتظار، خواست و تلاش شخصیت‌ها پیش می‌رود و معمولاً در داستان‌ها و نمایش‌نامه‌ها کاربرد دارد. «در این نوع آیرونی، شخصیت یا شخصیت‌ها از سرنوشت خود یا به‌طور کلی از چیزی بی‌خبرند؛ اما نویسنده و خواننده آن نکته و سرنوشت را می‌دانند در این بین، شخصیت‌ها عملی را انجام می‌دهند که دقیقاً عکس آن صحیح است» (حری، ۱۳۸۷: ۶۸)

٦. بحث و بررسی

٦-١. آیرونی موقعیت

٦-١-١. آیرونی موقعیت در سرنوشت رستم

یکی از آشکارترین نمونه‌های آیرونی در شاهنامه، ماجرای رستم و سهراب است. در این داستان، رستم ناآگاهانه فرزند خود را می‌کشد، درحالی‌که خواننده از این حقیقت آگاه است. این تضاد میان آگاهی مخاطب و ناآگاهی شخصیت‌ها، آیرونی موقعیتی را ایجاد می‌کند.

به هومان چنین گفت که این شیرمرد — که با من همی گردد اندر نبرد
ز بالای من نیست بالاش کم — برزم اندرون دل ندارد دژم
بر و کتف و یالش همانند من — تو گویی که داننده بر زد رسن

In Press

نشـــان‌هـای مـادر بـیـابـم هـمـی | بـدان نـیـز لـخـتـی بـتـابـم هـمـی
گـمـانی برم من کـه او رسـتـمســـت | کـه چون او بـه گیتی نبرده کم اســـت
نـبـایـد کـه من بـا پـدر جـنـگـجوی | شـــوم خـیـره روی انـدر آرم بـه روی

(فردوسی، ۱۳۷۹: ۱۵۴/۲)

این ابیات نمونه‌ای برجسته از آیرونی موقعیتی در داستان رستم و سهراب است، جایی که سهراب به شباهت‌های خود و رستم پی می‌برد و حتی گمان می‌برد که حریفش ممکن است همان رستم، پدرش، باشد؛ اما از آنجا که یقین ندارد و هیچ نشانه قطعی در دست ندارد، این حدس را جدی نمی‌گیرد. در این میان، مخاطب که از حقیقت آگاه است، در وضعیت دردناکی قرار می‌گیرد؛ زیرا می‌داند که اگر سهراب یقین پیدا می‌کرد و رستم نیز از این حقیقت آگاه می‌شد، سرنوشت این نبرد دگرگون می‌شد. این ناآگاهی متقابل و تأخیر در کشف حقیقت، همان عنصر آیرونی موقعیتی است که باعث تشدید تراژدی می‌شود. فردوسی با این شگرد ادبی، حسرت و اندوه سرنوشت محتوم را در ذهن خواننده تقویت می‌کند و مفهوم تلخ جبر و تقدیر را در ساختار داستان برجسته می‌سازد.

٦-١-٢. آیرونی موقعیتی در داستان اسفندیار

یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های آیرونی موقعیتی در شاهنامه، داستان رستم و اسفندیار است. اسفندیار که به‌دنبال رسیدن به پادشاهی است، با فرمان پدرش گشتاسپ مجبور می‌شود رستم را شکست دهد، اما در نهایت، او که شکست‌ناپذیر بود، با تیری از چوب درخت گز کشته می‌شود.

تـو آنـی کـه گـفـتـی کـه رویـیـن تـنـم | بـلـنـد آســـمـان بـر زمـیـن بـر زنـم
من از شـــســـت تو هشـــت تیر خدنگ | بـخـوردم نـنـالـیـدم از نـام و نـنـگ
بـه یـک تـیـر بـرگشـــتـی از کـارزار | بـخـفـتـی بـر آن بـارهٔ نـامـدار
هم اکنون بـه خـاک انـدر آیـد سـرت | بســـوزد دل مـهـربـان مـادرت
هـم آنـگـه ســـر نـامـبـردار شـــاه | نـگـون انـدر آمـد ز پشـــت ســـیـاه
زمـانـی هـمـی بـود تـا یـافـت هـوش | بر خـاک بنشـــســـت و بنهـاد گوش

(همان: ۱۸۹)

این ابیات نمونه‌ای از آیرونی موقعیتی در نبرد رستم و اسفندیار است، جایی که تقابل میان باور قهرمان به شکست‌ناپذیری خود و واقعیت تلخ سرنوشتش آشکار می‌شود. اسفندیار، که از رویین‌تنی خود اطمینان داشت، پیش‌تر با غرور اعلام کرده بود که هیچ سلاحی بر او کارگر نیست. او رستم را به ضعف و ناتوانی متهم کرده و گمان می‌برد که شکستش ناممکن است، اما در چرخشی غیرمنتظره، تیر رستم که به راهنمایی سیمرغ و بر نقطه‌ی آسیب‌پذیر اسفندیار یعنی چشمانش رها می‌شود، تمام این باورها را نقش بر آب می‌کند. لحظه‌ای که اسفندیار، برخلاف تمامی پیش‌بینی‌هایش، از اسب به زمین می‌افتد و می‌میرد، نقطه‌ی اوج این آیرونی است. تضاد میان آنچه که انتظار می‌رفت؛ یعنی شکست‌ناپذیری او و آنچه که در واقعیت رخ داد. شکست ناگهانی‌اش حسرت و اندوهی عمیق را در دل مخاطب ایجاد می‌کند. این شگرد ادبی، بیش از آنکه صرفاً یک عنصر داستانی باشد، فلسفه‌ای عمیق‌تر را نیز منتقل می‌کند: هیچ‌کس، حتی قوی‌ترین پهلوانان، از سرنوشت گریز ندارند و غرور و اطمینان بیش از حد به توانایی‌های فردی می‌تواند به سقوطی نابهنگام منجر شود. فردوسی با این روایت، نه‌تنها تراژدی سقوط یک قهرمان را به تصویر می‌کشد، بلکه بر نقش تقدیر، ناپایداری قدرت و فانی بودن حیات انسان نیز تأکید می‌ورزد.

٦-١-٣. آیرونی موقعیتی در داستان فرود سیاوش

فرود، پسر سیاوش، درحالی‌که بی‌گناه است، در نبردی نابرابر کشته می‌شود. نکته آیرونیک اینجاست که او به‌دلیل سوءتفاهم بین سپاه ایران و خودش، توسط ایرانیان کشته می‌شود، درحالی‌که انتظار می‌رفت ایرانیان از فرزند سیاوش حمایت کنند.

کنون اندر آیند ایرانیان　　بتاراج دژ تنگ بسته میان
دل هرکه بر من بسوزد همی　　ز جانم رخش برفروزد همی
همه پاک بر باره باید شدن　　تن خویش را بر زمین برزدن

(همان: ۹۲/۴)

پرستندگان بر در دژ شدند　　همه خویشتن بر زمین بر زدند

(همان)

در این ابیات، آیرونی موقعیتی به‌وضوح نمایان است. فرود، که خود از نژاد ایرانیان است، در انتظار یاری آن‌هاست و گمان می‌برد که لشکر ایران به نجات او خواهد آمد. اما همین ایرانیان که باید حامی او باشند، به اشتباه او را دشمن می‌پندارند و در نهایت به قتلش اقدام

می‌کنند. این تضاد میان انتظار فرود (دریافت کمک) و واقعیت تلخ (کشته شدن به دست ایرانیان) جوهره آیرونی موقعیتی را در این صحنه می‌سازد. افزون بر این، ایرانیان که در جستجوی دشمن‌اند، ناآگاهانه خون خودی را می‌ریزند، بی‌آنکه بدانند به کسی خیانت می‌کنند که از تبار خودشان است. این تراژدی، به طرز دردناکی نشان می‌دهد که چگونه اشتباه و سوءتفاهم می‌تواند به سرنوشتی غم‌انگیز بینجامد.

٦-١-٤. آیرونی موقعیتی در داستان کیکاووس و دیوان مازندران

کیکاووس که شاه ایران است، به غرور و خودبزرگ‌بینی دچار می‌شود و بدون مشورت با بزرگان، به جنگ دیوان مازندران می‌رود. اما در نهایت، خود و سپاهش کور می‌شوند و به دست دیوان اسیر می‌افتند. این اتفاق کاملاً برخلاف انتظار اوست؛ زیرا او خود را پیروز مطلق می‌دانست.

چو تاریک شد چشم کاووس شاه — بدآمد به کردار او بر سپاه
همه گنج تاراج و لشکر اسیر — جوان دولت و بخت برگشت پیر
همه داستان باید گرفت — که خیره نماید شگفت از شگفت
سپهبد چنین گفت چون دید رنج — که دستور بیدار بهتر ز گنج

(همان: ۵۲/۳)

این ابیات به آیرونی موقعیتی اشاره دارند؛ زیرا کیکاووس که خود را فاتح نبرد با دیوان مازندران می‌پنداشت، در نهایت نه‌تنها پیروزی به دست نیاورد، بلکه شکست خورد و به اسارت درآمد. تضاد میان انتظار او برای یک پیروزی بزرگ و واقعیت تلخ شکست و اسارت، جوهره اصلی این آیرونی را می‌سازد. او که گمان می‌کرد با قدرت خود می‌تواند دیوان را مغلوب کند، در نهایت نه‌تنها لشکرش را از دست داد، بلکه بخت و دولتش نیز به او پشت کرد.

٦-١-٥. آیرونی موقعیتی در ماجرای سیمرغ و زال

زمانی که زال نوزاد است، پدرش سام او را به دلیل موی سفیدش طرد می‌کند؛ زیرا فکر می‌کند این فرزند مایه ننگ است، اما در آینده، همین زال به کمک سیمرغ نجات پیدا می‌کند و یکی از خردمندترین و قدرتمندترین پهلوانان ایران می‌شود.

چو سیمرغ را بچه شد گرسنه — به پرواز برشد دمان از بنه
یکی شیرخواره خروشنده دید — زمین را چو دریای جوشنده دید

.....

چو آن کودک خرد پر مایه گشت | برآن کوه بر روزگاری گذشت
یکی مرد شد چون یکی زاد سرو | برش کوه سیمین میانش چو غرو
نشانش پراگنده شد در جهان | بد و نیک هرگز نماند نهان
به سام نریمان رسید آگهی | از آن نیک پی پور با فرهی

(فردوسی، ۱۳۷۹: ۳۱/۲)

در این بخش از داستان زال، آیرونی موقعیتی با پیچیدگی خاصی به تصویر کشیده شده‌است. سام، پدر زال، به دلیل سپید بودن موی فرزندش، او را طرد می‌کند و این عمل ظاهراً به منزله محکوم کردن زال به نابودی و سرنوشت تلخ است. با این حال، این طرد شدن که از منظر سام و اطرافیانش سرنوشتی منفی تلقی می‌شود، در نهایت زمینه‌ساز رشد و شکوفایی زال می‌گردد؛ او توسط سیمرغ پرورش یافته و به قهرمانی بزرگ بدل می‌شود. این تضاد میان انتظار منفی سام و نتیجه مثبت و موفقیت‌آمیز سرنوشت زال، جوهره آیرونی موقعیتی را شکل می‌دهد، اما آنچه در این آیرونی اهمیت دارد، این است که برخلاف مفهوم رایج آیرونی موقعیتی که معمولاً نتیجه‌ای خوشایند و مثبت را نشان می‌دهد، اینجا دوگانگی عاطفی و ارزشی به چشم می‌خورد؛ طرد اولیه فرزند از سوی پدر، حادثه‌ای منفی و غم‌انگیز است که همزمان با پیامدهای نجات‌بخش و تحول‌آفرین همراه است. به‌عبارت دیگر، سرنوشت زال نشان‌دهنده ناپایداری قضاوت انسانی و پیچیدگی تقدیر است که هم می‌تواند تلخ و هم شیرین باشد. سام در نهایت، بدون آنکه بداند، باعث رهایی و بزرگ‌منشی فرزندش شد، این نکته بازتابی از سرشت پرتناقض آیرونی موقعیتی در شاهنامه است که همواره به بازاندیشی درباره قضاوت‌ها و سرنوشت انسان‌ها فرا می‌خواند.

٦-١-٦. آیرونی موقعیتی در داستان پیران ویسه

پیران ویسه، یکی از خردمندترین فرماندهان تورانی، بارها سعی می‌کند که جنگ بین ایران و توران را به پایان رساند و تلاش داشت که دو ملت را به صلح برساند.

چو گودرز شد خسته بر دست اوی | ز کینه بخشم اندر آورد روی
بینداخت ژوبین به پیران رسید | زره بر تنش سر به سر بردرید
ز پشت اندر آمد به راه جگر | بغرید و آسیمه برگشت سر
برآمدش خون جگر بر دهان | روانش برآمد هم اندر زمان

چو شیر ژیان اندر آمد به سر بنالید با داور دادگر

(فردوسی، ۱۳۷۹: ۲۹۴/۵)

این ابیات از نبرد گودرز و پیران ویسه در *شاهنامه* فردوسی، نوعی آیرونی موقعیتی را نشان می‌دهد. پیران که همواره به خردمندی و تدبیر شناخته می‌شود و در بسیاری از موارد برای پرهیز از خونریزی تلاش می‌کرد، و طرفدار صلح بود، در نهایت خود قربانی خشونتی می‌شود که در صحنه‌های پیشین داستان بارها از آن گریخته بود. در اینجا، گودرز که در ابتدا زخم خورده و در موضع ضعف است، با قدرتی غیرمنتظره حمله می‌کند و ضربه‌ای مرگبار بر پیران وارد می‌آورد. این موقعیت از آن جهت آیرونیک است که پیران در بسیاری از مواقع واسطه صلح بوده، اما اکنون خود در اوج درماندگی و بی‌پناهی، به شکلی تراژیک قربانی سرنوشتی می‌شود که شاید هرگز برای خود متصور نبوده‌است. بغریدن و خون بر دهان آوردن او، تأکیدی بر این پایان دردناک و تضاد میان نقش گذشته و سرنوشت نهایی او دارد.

٦-١-٧. آیرونی موقعیتی در شخصیت سودابه

سودابه نمونه‌ای از شخصیتی است که آیرونی موقعیتی در سرنوشتش دیده می‌شود. او در تلاش برای نابودی سیاوش است، اما برخلاف انتظارش، نقشه‌هایش به شکست می‌انجامد و در نهایت خود قربانی نیرنگ‌ها و خیانت‌هایش می‌شود. فردوسی سرنوشت او را با بی‌آبرویی و مرگ رقم می‌زند، که نشان‌دهنده تضاد میان قصد و نتیجه و پیامدهای غیرمنتظره رفتارهای سودابه است.

بدان باز جستن همی چاره جست ببویید دست سیاوش نخست

بر و بازو و سرو بالای او سراسر ببویید هر جای او

ز سودابه بوی می و مشک ناب همی یافت کاووس بوی گلاب

ندید از سیاوش بدان گونه بوی نشان بسودن نبود اندروی

غمی گشت و سودابه را خوار کرد دل خویشتن را پر آزار کرد

به دل گفت کاین را به شمشیر تیز بباید کنون کردنش ریز ریز

ز هاماوران زان پس اندیشه کرد که آشوب خیزد پر آواز و درد

و دیگر بدانگه که در بند بود بر او نه خویش و نه پیوند بود

(همان: ۲۱۵)

شخصیت سودابه در شاهنامه نمونه‌ای شاخص از آیرونی موقعیتی است؛ چرا که رفتار و نقشه‌های او برای رسیدن به اهدافش دقیقاً به نتایجی کاملاً معکوس و غیرمنتظره منجر می‌شود. آیرونی موقعیتی به حالتی گفته می‌شود که نتیجه‌ی رخدادها خلاف انتظار مستقیم و آشکار شخصیت‌ها یا مخاطب باشد. سودابه که با نیرنگ و حیله قصد داشت سیاوش را نابود کند و موقعیت خود را مستحکم سازد، در نهایت به دلیل همین رفتارهای خصمانه‌اش، به بی‌آبرویی، رسوایی و مرگ محکوم می‌شود. این تضاد بین هدف و نتیجه، مشخصه اصلی آیرونی موقعیتی است که بر ماهیت ناپایدار و غیرقابل پیش‌بینی سرنوشت تاکید دارد.

در این داستان، شاه کاووس پس از آزمایش سیاوش و تایید بی‌گناهی او، به خیانت سودابه پی می‌برد، اما برخلاف انتظار، این آگاهی منجر به مجازات فوری سودابه نمی‌شود؛ بلکه ضعف در تصمیم‌گیری و مصلحت‌اندیشی‌های سیاسی، گویای ناکارآمدی قدرت در مواجهه با حقیقت است. از این منظر، وضعیت سودابه نمایانگر شکاف میان قصد و نتیجه، و نمود عملی آیرونی موقعیتی است که نشان می‌دهد اعمال شخصیت‌ها و عواقب آنها تحت تاثیر نیروهای متضاد و پیچیده‌ای قرار دارند که قابل کنترل نیستند.

این نمونه از آیرونی موقعیتی، علاوه بر عمق بخشیدن به شخصیت سودابه و تراژدی فردی‌اش، به بازنمایی مفاهیمی همچون ناپایداری قدرت، پیچیدگی عدالت و تاثیر سرنوشت در شاهنامه می‌پردازد و مخاطب را به بازاندیشی درباره‌ی روابط علت و معلولی و محدودیت اراده انسانی دعوت می‌کند.

٦-٢. آیرونی نمایشی

٦-٢-١. آیرونی نمایشی در داستان سیاوش

سرنوشت سیاوش را می‌توان نمونه‌ای از آیرونی نمایشی و اخلاقی دانست. هنگامی که سودابه به سیاوش تهمت می‌زند، مخاطب از حقیقت آگاه است، اما شخصیتی چون کی کاووس دچار تردید می‌شود:

چنین گفت کامد سیاوش به تخت — برآراست چنگ و برآویخت سخت
که جز تو نخواهم کسی را ز بن — جز اینت همی راند باید سخن
که از توست جان و دلم پر ز مهر — چه پرهیزی از من تو ای خوب چهر
بینداخت افسر ز مشکین سرم — چنین چاک شد جامه اندر برم
پر اندیشه شد زان سخن شهریار — سخن کرد هر گونه را خواستار

In Press

(همان: ۱۶۸)

آیرونی نمایشی در این بخش از داستان سیاوش نمونه‌ای برجسته از کاربرد تضاد شناختی میان مخاطب و شخصیت‌هاست که در نظریه‌های روایی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی در ایجاد تعلیق و عمق معنایی شناخته می‌شود. سودابه به کیکاووس ادعا می‌کند که سیاوش لباس او را پاره کرده و به او اظهار عشق نموده است، حال آنکه مخاطب از نیت واقعی سودابه و بی‌گناهی سیاوش آگاه است. این فاصله معرفتی موجب ایجاد نوعی تنش روانی در خواننده می‌شود که در نظریه آیرونی نمایشی، نشانه‌گذار تضادی است که بین دانش مخاطب و ناآگاهی شخصیت رخ می‌دهد. در نتیجه، این آیرونی باعث تقویت بار تراژیک روایت شده و بر شکنندگی عدالت و ناپایداری روابط انسانی در شاهنامه تأکید می‌ورزد. افزون بر این، کاربرد آیرونی نمایشی در این قسمت، به شکل‌گیری یک ساختار روایی چندلایه کمک می‌کند که هم پیام‌های اخلاقی اثر را برجسته می‌سازد و هم امکان نقد و تأمل عمیق‌تر در باب قدرت، نیرنگ و سرنوشت را فراهم می‌آورد. بنابراین، این نوع آیرونی نه تنها تنش دراماتیک را افزایش می‌دهد بلکه به عمق فلسفی اثر نیز می‌افزاید و مخاطب را در فرآیند شناخت و قضاوت درباره شخصیت‌ها و رویدادها همراه می‌سازد.

٦-٢-٢. آیرونی نمایشی در داستان بیژن و منیژه

در داستان بیژن و منیژه، نمونه‌ای روشن از آیرونی نمایشی مشاهده می‌شود. زمانی که بیژن در چاه زندانی است، منیژه شبانه برای او خوراک می‌برد. بیژن که از شرایط بیرون بی‌خبر است، از منیژه می‌پرسد که چگونه در آن وضعیت برای او خوراک فراهم کرده است. منیژه پاسخ می‌دهد که خوراک را از یک مرد بازرگان ایرانی که برای تجارت به توران آمده، به دست آورده است:

منیژه بیامد بدان چاه سر — دوان و خورشها گرفته ببر
نوشته بدستار چیزی که برد — چنان هم که بستد، به بیژن سپرد
نگه کرد بیژن بخیره بماند — از آن چاه خورشید رخ را بخواند
که ای مهربان از کجا یافتی — خورشها بدین گونه بشتافتی
بسا رنج و سختی کت آمد بروی — ز بهر منی در جهان پوی پوی
منیژه بدو گفت کز کاروان — یکی مایه ور مرد بازارگان
از ایران به توران ز بهر درم — کشیده ز هر گونه بسیار غم

(همان: ۳۰۲)

بیژن، که از وضعیت بیرونی آگاه نیست، از حقیقت ماجرا اطلاعی ندارد، اما مخاطب که در جریان داستان است، از موقعیت منیژه و دشواری‌هایی که او از هنگام رانده شدن از دربار پدر متحمل شده، آگاه است. همین نابرابری اطلاعات میان شخصیت و مخاطب، نمونه‌ای از آیرونی نمایشی را پدید می‌آورد. در این نوع آیرونی، مخاطب نسبت به حقیقت آگاه است، در حالی که شخصیت در ناآگاهی به سر می‌برد. این تکنیک روایی در داستان بیژن و منیژه موجب برانگیختن حس همدلی با شخصیت‌ها، برجسته‌سازی فداکاری منیژه و تعمیق بعد تراژیک ماجرا می‌شود.

٦-٢-٣. آیرونی نمایشی در داستان سهراب

در داستان رستم و سهراب، نمونه‌ای دیگر از آیرونی نمایشی وجود دارد. خواننده از همان ابتدا می‌داند که سهراب، پسر رستم است، اما رستم از این حقیقت آگاه نیست. در نهایت، او فرزند خود را می‌کشد، درحالی‌که اگر حقیقت را می‌دانست، هرگز چنین کاری نمی‌کرد.

کنون گر تو در آب ماهی شوی — وگر چون شب اندر سیاهی شوی
وگر چون ستاره شوی بر سپهر — ببری ز روی زمین پاک مهر
بخواهد هم از تو پدر کین من — چو بیند که خاکست بالین من
از این نامداران گردن کشان — کسی هم برد سوی رستم نشان
که سهراب کشته‌است و افکنده خوار — تو را خواست کردن، همی خواستار
چو بشنید رستم سرش خیره گشت — جهان پیش چشم اندرش تیره گشت

(همان: ۱۵۲/۲)

در این ابیات، آیرونی نمایشی به‌وضوح نمایان است. سهراب، در حالی که هنوز نمی‌داند رستم پدر اوست، با اطمینان از انتقام پدرش سخن می‌گوید و به این امر واقف است که رستم، پس از آگاهی از مرگ فرزندش، به خونخواهی برخواهد خاست. اما مخاطب، برخلاف سهراب، از حقیقت آگاه است و می‌داند که همین فردی که سهراب امید انتقام از او دارد یعنی رستم، در واقع قاتل او است. این آگاهی مخاطب از حقیقت، در تضاد با ناآگاهی سهراب، احساس تراژدی و اندوه را دوچندان می‌کند. از سوی دیگر، وقتی رستم حقیقت را درمی‌یابد، جهان در برابر چشمانش تیره می‌شود، اما این آگاهی برای تغییر

سرنوشت دیر شده است. همین تأخیر در شناخت، جوهره اصلی آیرونی نمایشی را در این داستان می‌سازد و آن را به یکی از تلخ‌ترین لحظات *شاهنامه* تبدیل می‌کند.

٦-٢-٤. آیرونی نمایشی در داستان شغاد (برادر رستم)

یکی از تلخ‌ترین نمونه‌های آیرونی نمایشی در شاهنامه، داستان شغاد و رستم است. شغاد که از رستم کینه دارد، نقشه‌ای می‌چیند تا او را به چاهی پر از نیزه بیندازد. خواننده از قبل از این نقشه آگاه است، اما رستم که همیشه باهوش و نیرومند بوده، از این دام غافل می‌ماند و در نهایت، خود و اسبش به داخل چاه می‌افتند.

چو او تنگ شد در میان دو چاه — ز چنگ زمانه همی جست راه
دو پایش فروشد به یک چاهسار — نبد جای آویزش و کارزار
بدرید پهلوی رخش سترگ — بر و پای آن پهلوان بزرگ
به مردی تن خویش را برکشید — دلیر از بن چاه بر سر کشید

(همان: ۲۱۲/۹)

این ابیات به آیرونی نمایشی در داستان رستم و شغاد اشاره دارند. رستم که در سخت‌ترین نبردها پیروز شده و دشمنان قدرتمندی را شکست داده بود، سرانجام نه در میدان جنگ، بلکه با نیرنگی ساده و ناجوانمردانه از سوی برادرش شغاد گرفتار شد. مخاطب از سرنوشت تلخ رستم آگاه است، در حالی که خود او هنوز تلاش می‌کند تا از چاه رهایی یابد. این تضاد میان انتظار قدرت و پیروزی همیشگی رستم و واقعیت تلخ گرفتار شدن او در دام خیانت، جوهره آیرونی نمایشی را در این داستان شکل می‌دهد. لحظه‌ای که او حتی در اوج ناتوانی، با شکافتن پهلوی رخش، آخرین تلاشش را برای مبارزه انجام می‌دهد، نشان از عظمت پهلوانی او دارد، اما سرنوشت ناگزیرش رقم خورده است، و همین آگاهی از نتیجه‌ای که شخصیت اصلی از آن بی‌خبر است، تراژدی را دوچندان می‌کند.

٦-٢-٥. آیرونی نمایشی در داستان رودابه و زال

در داستان عشق رودابه و زال، پادشاهان و بزرگان مخالف این ازدواج هستند؛ زیرا فکر می‌کنند که پیوند این دو نفر برای کشور خطرناک است، اما درنهایت، فرزند این دو، یعنی رستم، بزرگ‌ترین قهرمان ایران می‌شود.

چو از شیر آمد سوی خوردنی — شد از نان و از گوشت افزودنی

In Press

بدی پنج مرده مر او را خورش | بماندند مردم از آن پرورش
چو رستم بپیمود بالای هشت | بسان یکی سرو آزاد گشت
چنان شد که رخشان ستاره شود | جهان بر ستاره نظاره شود
تو گفتی که سام یلستی بجای | به بالا و دیدار و فرهنگ و رای

(همان، ۴۷/۲)

در این ابیات، آیرونی نمایشی به شکلی هنرمندانه نمایان است. در ابتدا، ازدواج زال و رودابه مورد نگرانی بزرگان ایران بود؛ زیرا این پیوند را نامتعارف و تهدیدی برای آینده کشور می‌دانستند، اما در تضادی شگفت‌انگیز، همین ازدواج که بیم و هراس به همراه داشت، به تولد رستمی انجامید که بعدها بزرگ‌ترین پهلوان ایران و پاسدار مرزهای آن شد. مخاطب که از این حقیقت آگاه است، تضاد میان نگرانی‌های اولیه و نتیجه نهایی را درک می‌کند، در حالی که شخصیت‌های داستان در ابتدا چنین آینده‌ای را پیش‌بینی نمی‌کردند. این تضاد میان انتظار و واقعیت، جوهره آیرونی نمایشی را در این بخش شکل می‌دهد و نشان می‌دهد که آنچه در ابتدا تهدید به نظر می‌رسید، در نهایت به بزرگ‌ترین موهبت ایران تبدیل شد.

۶-۳. آیرونی تقدیر

۶-۳-۱. آیرونی تقدیر در داستان جمشید

سرنوشت جمشید، یکی از نمونه‌های بارز آیرونی تقدیر در شاهنامه است. او در ابتدا پادشاهی دادگر و خردمند است، اما به‌مرور خود را برتر از خداوند می‌داند و در نهایت، توسط ضحاک نابود می‌شود.

کمر بست با فر شاهنشهی | جهان گشت سرتا سر او را رهی
زمانه برآسود از داوری | به فرمان او دیو و مرغ و پری
منم گفت با فره ایزدی | همم شهریاری همم موبدی
بدان را ز بد دست کوته کنم | روان را سوی روشنی ره کنم

(همان: ۴۵/۱)

منی کرد آن شاه یزدان شناس | ز یزدان بپیچید و شد ناشناس
گرانمایگان را ز لشگر بخواند | چه مایه سخن پیش ایشان براند
چنین گفت با سالخورده مهان | که جز خویشتن را ندانم جهان

In Press

هنر در جهان از من آمد پدید چو من نامور، تخت شاهی ندید

(همان)

این ابیات به آیرونی تقدیر در داستان جمشید اشاره دارد. در آغاز، جمشید پادشاهی با فرّ و دادگر است که جهانیان از او فرمان می‌برند و حتی دیوان و پریان در خدمتش هستند، اما همین قدرت و شکوه، او را به غرور می‌کشاند، تا جایی که خود را یگانه فرمانروای هستی می‌داند و نعمت‌های الهی را به خود نسبت می‌دهد. آیرونی تقدیر در اینجاست که او که روزی جهان را به عدالت اداره می‌کرد و خود را بنده یزدان می‌دانست، به سبب خودبزرگ‌بینی از راه درست منحرف می‌شود و در نهایت به سقوط و نابودی دچار می‌گردد.

٦-٣-٢. آیرونی تقدیر در داستان افراسیاب

افراسیاب که بارها ایران را مورد حمله قرار داده و باعث کشته‌شدن سیاوش و بسیاری دیگر شده، در نهایت، خود به دست نوه‌اش کیخسرو کشته می‌شود. این درحالی است که او در گذشته تلاش کرده بود که کیخسرو را از بین ببرد، اما همین فرزند در آینده قاتل او می‌شود.

به شمشیر هندی بزد گردنش به خاک اندر افگند نازک تنش

ز خون لعل شد ریش و موی سفید برادرش گشت از جهان نا امید

تهی ماند ازو گاه شاهنشهی سرآمد بر او روزگار مهی

ز کردار بد بر تنش بد رسید مجو ای پسر بند بد را کلید

(همان: ۳۴۱/۷)

این ابیات نمونه‌ای از آیرونی تقدیر است؛ زیرا پادشاهی که در اوج قدرت بود، سرانجام با شمشیری که شاید خود بارها برای مجازات دیگران به کار گرفته بود، به خاک می‌افتد. تضاد میان شکوه و قدرت گذشته او با وضعیت خفت‌بار کنونی‌اش نشانگر این حقیقت است که کردار بد، سرانجام گریبان فرد را می‌گیرد. از سوی دیگر، آیرونی موقعیتی نیز در اینجا دیده می‌شود؛ زیرا او نه‌تنها سقوط می‌کند، بلکه به دست همان کسی کشته می‌شود که بارها قصد جانش را داشته است. این تضاد میان تلاش‌های مکرر برای بقا و سرانجام اجتناب‌ناپذیر مرگ، تأکیدی بر این حقیقت دارد که گریز از سرنوشت ممکن نیست.

In Press

نتیجه‌گیری

آیرونی یکی از مؤلفه‌های مهم روایت در شاهنامه فردوسی است که با ایجاد تضادهای عمیق میان انتظارات شخصیت‌ها و واقعیت‌های سرنوشت آن‌ها، به غنای نمایشی و فلسفی اثر می‌افزاید. در تحلیل روایی، آیرونی به دو نوع اصلی تقسیم می‌شود: آیرونی کلامی و آیرونی رفتاری. آیرونی کلامی به تضادی اشاره دارد که میان گفته‌ها و معناهای ضمنی یا واقعی آن‌ها وجود دارد، در حالی که آیرونی رفتاری شامل تضاد میان کنش‌ها، رخدادها یا موقعیت‌های داستانی و انتظار شخصیت‌ها یا مخاطب است. این دو دسته کلی، زیرمجموعه‌هایی از قبیل آیرونی موقعیتی، تقدیر و نمایشی را شامل می‌شوند که هر یک به شکل متفاوتی در شاهنامه حضور دارند و کارکردهای ویژه‌ای دارند.

آیرونی رفتاری، که خود شامل آیرونی تقدیر و موقعیتی است، زمانی رخ می‌دهد که نتیجه‌ی رویدادها خلاف انتظار شخصیت‌ها یا حتی مخاطب باشد. برای نمونه، آیرونی تقدیر در سرنوشت جمشید و کیکاووس به وضوح دیده می‌شود؛ این شخصیت‌ها به دلیل غرور و خودبزرگ‌بینی، دچار سرنوشت تلخی می‌شوند که برخلاف آرزوهایشان است. آیرونی موقعیتی نیز در مواردی چون شکست فرود و تولد رستم از ازدواج زال و رودابه مشاهده می‌شود؛ رویدادهایی که بر خلاف انتظار شخصیت‌ها یا جامعه داستان اتفاق می‌افتد و بار معنایی عمیقی ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، آیرونی کلامی در تضاد میان گفتار شخصیت‌ها و واقعیت‌های پنهان یا ملموس نهفته است، چنان‌که در آیرونی نمایشی شاهنامه، مخاطب از سرنوشت تلخ قهرمانان آگاه است، در حالی که خود آنان بی‌خبرند؛ همچون تراژدی رستم و سهراب که تضاد میان آگاهی مخاطب و ناآگاهی شخصیت، بار دراماتیک و فلسفی اثر را افزایش می‌دهد.

این دسته‌بندی دقیق و علمی آیرونی‌ها، امکان تحلیل منسجم‌تر و تخصصی‌تر نمونه‌های روایی در شاهنامه را فراهم می‌کند و از تداخل و سردرگمی در شناسایی نوع آیرونی جلوگیری می‌نماید. بنابراین، آیرونی در شاهنامه نه صرفاً به عنوان ابزاری داستانی، بلکه به مثابه عاملی بنیادین در خلق معنا، تعمیق تراژدی‌ها و بیان مفاهیم فلسفی و اخلاقی پیرامون قدرت، سرنوشت و اراده انسانی عمل می‌کند. فردوسی با بهره‌گیری از این تکنیک، مخاطب را به تامل درباره‌ی ناپایداری دنیا و پیچیدگی‌های زندگی فرا می‌خواند و نشان می‌دهد که هر موفقیت و امید، همواره با امکان شکست و ناامیدی همراه است.

In Press

تعارض منافع

"نویسنده هیچ گونه تعارض منافعی ندارد.

In Press

ORCID
Vahide Dolatyari https://orcid.org/0009-0003-0822-5968

منابع

ابیضی اسفهلان، پروین. (۱۴۰۱). بررسی و تحلیل انواع پرکاربرد آیرونی در منطق‌الطیر عطار، *دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ۷(۲)، صص:۸۷-۱۰۲. https://doi.org/10.30473/prl.2023.66053.2025

احسانی اصطهباناتی، محمد امین و عنایت‌الله شریفی. (۱۴۰۰). بررسی آیرونی نمایشی/تقدیر در داستان "پادشاه و کنیزک" در دفتر اوّل مثنوی مولانا، *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*، دوره ۱۳، شماره ۴۹، صص ۴۳-۶۷. 10.30495/dk.2021.686452

انوشه، حسن. (۱۳۸۱). *دانش‌نامه زبان و ادب پارسی*. ج دوم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

بهره‌مند، زهرا. (۱۳۸۸). *آیرونی در ساختار مثنوی مولوی بر مبنای نظریهٔ نقد نو*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.

بهره‌مند، زهرا. (۱۳۸۹). آیرونی و تفاوت آن با طنز و صنایع بلاغی مشابه، *مجله متن‌پژوهی ادبی*، دوره ۱۴، شماره ۴۵، صص ۹-۳۶. 10.22054/ltr.2010.6504

تقوی‌اصل، صدیقه، واثق‌عباسی، عبدالله و مشهدی، محمّدامیر. (۱۴۰۱). بررسی و مقایسهٔ گونه‌های آیرونی در گلستان سعدی و اخلاق‌الأشراف عبید زاکانی، *فنون ادبی*، ۱۴(۳)، ۱-۱۸. 10.22108/liar.2022.132604.2122

حری، ابوالفضل. (۱۳۸۷). *دربارهٔ طنز: رویکردی نوین به طنز و شوخی*. تهران: سوره مهر، چاپ نخست.

داد، سیما. (۱۳۸۲). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. تهران: مروارید.

ریچاردز، آی. اچ. (۱۳۷۵). *اصول نقد ادبی*، ترجمهٔ سعید حمیدیان. تهران: علمی و فرهنگی.

صادقی‌لیمنجوبی، سوری و دادجوی‌توکلی، دره. (۱۳۹۹). آیرونی و کنایه‌های طنزآمیز در رمان پرندهٔ من نوشتهٔ فریبا وفی، *دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ۵(۱)، ۷۷-۸۶. https://doi.org/10.30473/prl.2021.50554.1692

In Press

شکری، یداله و پهلوان, امیرحسین . (۱۴۰۰). کارکرد آیرونی در دو داستان مثنوی مولوی. متن پژوهی ادبی، ۲۵(۹۰)، ۲۶۱-۲۸۳. 20.1001.1.22517138.1400.25.90.11.9

صفایی، علی. (۱۳۹۲). نگاهی به جلوه‌های آیرونی در اشعار و اندیشه‌های پروین اعتصامی، *نشریهٔ سابق، دانشکدهٔ ادبیات تبریز*، شمارهٔ مسلسل ۲۲۸، صص ۲۶۱-۲۹۶. 20.1001.1.22517979.1392.66.228.3.3

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۹). *شاهنامه (۹ جلد بر اساس چاپ مسکو)*. تهران: نشر مهرداد.

کی‌یرکگور، سورن. (۱۴۰۳). *مفهوم آیرونی*، ترجمهٔ صالح نجفی. تهران: مرکز.

مشرف، مریم. (۱۳۸۷). *شیوه‌نامهٔ نقد ادبی*. تهران: سخن، چاپ نخست.

موکه، داگلاس. (۱۳۹۸). *آیرونی*، ترجمهٔ حسن افشار. تهران: مرکز.

References in persian

Abyazi Esfehlan, Parvin. (1401/2022). "An Analysis of the Common Types of Irony in Attar's *The Conference of the Birds*." *Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 7(2), 87–102. https://doi.org/10.30473/prl.2023.66053.2025

Ahsani Estahbanati, Mohammad-Amin & Sharifi, Enayatollah. (1400/2021). "An Analysis of Dramatic/Fateful Irony in the Story 'The King and the Handmaiden' in Book I of Rumi's *Masnavi*." *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 13(49), 43–67. https://doi.org/10.30495/dk.2021.686452

Anousheh, Hassan. (1381/2002). *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, Vol. 2. Tehran: Sāzmān-e Chap va Enteshārāt.

Bahramand, Zahra. (1388/2009). *Irony in the Structure of Rumi's Masnavi Based on New Criticism Theory*. M.A. Thesis, Allameh Tabataba'i University.

Bahramand, Zahra. (1389/2010). "Irony and Its Difference from Humor and Similar Rhetorical Devices." *Literary Text Research*, 14(45), 9–36. https://doi.org/10.22054/ltr.2010.6504

Dād, Sima. (1382/2003). *Dictionary of Literary Terms*. Tehran: Morvārid.

Faridoddin Attar → already included under Abyazi; no separate entry.

In Press

Ferdowsi, Abolqasem. (1379/2000). *Shahnameh* (9 vols., based on the Moscow edition). Tehran: Mehrdād Press.

Harri, Abolfazl. (1387/2008). *On Humor: A New Approach to Humor and Jokes*. Tehran: Sooreh Mehr.

Kierkegaard, Søren. (1403/2024). *The Concept of Irony*, trans. Sāleh Najafi. Tehran: Markaz.

Moqe, Douglas. (1398/2019). *Irony*, trans. Hassan Afshar. Tehran: Markaz.

Moshref, Maryam. (1387/2008). *A Guide to Literary Criticism*. Tehran: Sokhan.

Sadeqi-Limenjubi, Soori & Dadjouei-Tavakoli, Dorreh. (1399/2020). "Irony and Humorous Allusions in *My Bird* by Fariba Vafi." *Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 5(1), 77–86. https://doi.org/10.30473/prl.2021.50554.1692

Safaei, Ali. (1392/2013). "A Glance at the Manifestations of Irony in the Poems and Thoughts of Parvin E'tesami." *Former Journal of the Faculty of Literature, University of Tabriz*, No. 228, 261–296. https://doi.org/20.1001.1.22517979.1392.66.228.3.3

Shokri, Yadollah & Pahlavan, Amirhossein. (1400/2021). "The Function of Irony in Two Stories of Rumi's *Masnavi*." *Literary Text Research*, 25(90), 261–283. https://doi.org/20.1001.1.22517138.1400.25.90.11.9

Taqavi-Asl, Sedigheh, Vaseq-Abbasi, Abdollah & Mashhadi, Mohammad-Amir. (1401/2022). "A Comparative Study of Types of Irony in Sa'di's *Gulistan* and Obeyd Zakani's *Akhlaq al-Ashraf*." *Adabī Techniques*, 14(3), 1–18. https://doi.org/10.22108/liar.2022.132604.2122

Richards, I. A. (1375/1996). *Principles of Literary Criticism*, trans. Saeed Hamidian. Tehran: Elmi va Farhangi

In Press